

ללמוד וללמד אמונה

על פי הדמיון החיצוני, הכוזב,
ידמה לאדם שחופש הדעות והדבקות האלהית,
הם דברים סותרים זה את זה.
שמונה קבצים ג, קצד

כשנגמרות האפשרויות,
מתחיל החופש.
עממי

בציבור הדתי-לאומי ובבתי המדרש שלו מקובלת כיום המתכונת של שיעורי אמונה. מעט נכתב אודות מטרותם של שיעורים אלו, תוכנם ומתכונתם. בין הגוונים השונים של בתי המדרש קיימת גם מחלוקת בשאלה כיצד לכנות אותם – מוסר, אמונה או מחשבה; ויש הנוקטים בסתם – 'שיעור עם ר' פלוני'. מאמר קצר זה יתחקה אחר שלושה טיפוסים של לומדי ומלמדי אמונה. כטיבם של טיפוסים, הם מופשטים וחדים. בפועל, כל לימוד אמונה מורכב ממינונים שונים של שלושתם.

התחקות זו נעשית מתוך היכרות אישית רבת שנים עם שלושת הטיפוסים, ומתוך חיבה גדולה לשלושתם. יש בה ניסיון לתמלל את אשר נאמר בשיעורים ובמפגשים שונים איתם, ואת אשר לא נאמר אך הונח במובלע וכמובן מאליו. גילוי נאות: מחבר המאמר, בשלב זה של חייו, הוא מן הסוג השלישי. בעבר נמנה על הסוג השני, לאחר שעזב את בית הוריו שנמנה על הסוג הראשון. גילוי נאות עוד יותר: אלמלא היה כיום מן הסוג השלישי, לא היה מחבר את המאמר. אשר על כן, מדובר בזווית מסוימת מאוד, הניתנת בקווים כלליים וללא ציון מקורות. תכליתה לשמש פה לטיפוסים השונים, לציין מעט מיתרונותיהם, מגרעותיהם ונקודות החיכוך ביניהם, ולפתוח פתח לעיסוק שיטתי יותר בסוגיה זו.

א.

הלומד מן הטיפוס הראשון מגיע לשיעור אמונה על מנת "להתחזק" - להתחזק באמונתו באלוהים ובשמירת המצוות, ואף בנשיאת עול החיים באהבה. מעביר השיעור נוטל אמיתות הקיימות זה מכבר בתודעתו של השומע, ומעורר בו התלהבות מחודשת בנוגע אליהן. השיעור נערך פעמים רבות במתכונת חווייתית, המקבעת את הרעיונות בנפש באופן חיוני, והשפה הנוגעת לשיעור משתמשת לרוב במטפורות הלקוחות מתחום האנרגיה - השיעור "מטעין", "מאיר", "מחמם", "מבעיר", "מעורר" ועוד כהנה וכהנה. מי שמגיע לשיעור נושא באמתחתו ציפייה - לצאת מן השיעור מלא בכוח, בוודאות, במוטיבציה, בשמחה.

הלומד מן הטיפוס השני מגיע לשיעור אמונה על מנת "להיבנות" - ההנחה היא שבהשקפת עולמו חסרות אמיתות יסודיות, לעיתים גם שיטה, תפיסה כוללת, והשיעור נועד לערוך אותה לפניו ולהטמיע אותה בהשקפת עולמו. שיעור אמונה מן הסוג הזה מציג את התודעה השכיחה כחסרה, חיצונית, מגששת באפלה, "אנושית" מדי, "מחולנת" מדי, נגועה - וכתחליף לה יש לבנות מן המסד ועד הטפחות תודעה חדשה. הדגש אינו רק על שינוי סגנון החיים, אלא על מכלול ההכרה והעמידה בתוך העולם (ובתוך התורה). השיעור נערך במתכונת של בירור מושגים הדרגתי, והשפה הנוגעת לשיעור משתמשת לרוב במטפורות הלקוחות מתחום הבניין - השיעור מעצב "קומות", "מדרגות", "יסודות", "מבנה" וכיוצא באלו. מי שמגיע לשיעור נושא באמתחתו ציפייה - לצאת מן השיעור עם מבט אחר על העולם.

הלומד מן הטיפוס השלישי מגיע לשיעור אמונה על מנת "להתייחד" - הוא מעוניין להתוודע אל מקורות האמונה בכדי למצוא את האפיק הייחודי לו בחייו ובאמונתו. ייתכן והאפיק ימצא עד מהרה באחד הזרמים המוכרים (ואז יפנה ל"חיזוק" או ל"בניין"), ייתכן וימזג בין מקורות שונים, ייתכן והמקורות ישמשו לו השראה לחציבת אפיק עצמאי (לעיתים מקור ההשראה יהיה מוסר השיעור עצמו, שעסוק באותו זמן ב"חיזוק" או ב"בניין"). השיעור נערך פעמים רבות במתכונת של הצגת דרכים שונות ותשובות שונות, או במתכונת של שיחה ודיון בין המלמד והלומד, והשפה הנוגעת לשיעור משתמשת לעיתים במטפורות הלקוחות מתחום המסע - השיעור "לוקח למקומות", "יוצא בעקבות", "מתמקד", "ממקם", "מסייר", "מגלה", "משרטט מפה" ועוד. מי שמגיע לשיעור נושא באמתחתו ציפייה - לצאת מן השיעור עם היכרות עמוקה יותר עם עצמו ועם האפשרויות הפתוחות בפניו.

אלו הם שלושה טיפוסים של לומדי אמונה. בחלק גדול מן המקרים קיימת התאמה בין לומדי האמונה ובין מלמדי האמונה – אדם הרוצה להתחזק יגיע לשיעור מחזק, ואילו אדם הרוצה להיבנות יגיע לשיעור בונה. ייתכן, אם כי הדבר נדיר יותר, ששיעור אמונה מסוים יעניק לאחד חיזוק, לאחר בניין ולשלישי השראה. טיפוסים מן הסוג השלישי עשויים לנדוד בין מספר שיעורים "בונים". אך ברוב הפעמים, ישנם מלמדים מחזקים, מלמדים בונים ומלמדים מייחדים.

ב.

אלו הם שלושה טיפוסים מתוך מגוון. טיפוסים נוספים – דוגמת הרוחני, הטיפולי, הלמדן, האינטלקטואל, החוקר או הסקרן – לא נכללו בסקירה זו. ציפיותיהם של אלו הן שונות, וספק אם הן באות על סיפוקן במסגרת המוכרת של "שיעור אמונה". חלק ניכר מהם (בקצב גובר, גם בקרב הישיבות) מביא את לחמו מאתרי אינטרנט שונים ומהרשתות החברתיות.

יתרה מכך – לעיתים קרובות משמשים טיפוסים אחרונים אלו מעין 'דחליל קש' לאופן שבו לא ניתן ללמוד אמונה; הם נוכחים בשיעור כמושג המאיים על עצם קיומה של תודעה מאמינה. לעיתים גם מבלבלים (בשוגג או במכוון) בין הלומד מהטיפוס השלישי ובנים. ייתכן והתעכבות עליהם במבט נוקב הייתה מסוגלת לעצב מחדש את אופיים של שיעורי האמונה, אך התעכבות זו חורגת ממטרת המאמר.

ג.

ניתן לומר, בהכללה מסוימת, כי בתי המדרש הוותיקים של הציונות הדתית נטו אל לומדי ומלמדי האמונה מן הטיפוס ה"בונה" (הסוג השני). זהו מאפיין מתבקש בחברה אידאולוגית השואפת לעצב ולהטמיע השקפת עולם ומשנה סדורה; החל מהתבוננות במאורעות השעה לאורם של ספרי הנביאים, דרך ליבון סוגיות בהלכות מדינה, דוגמת השירות הצבאי או היחס לחילונים, וכלה במהלכים המורכבים של "בניין אמונה". בכל אלו היה ניסיון לנהל דיון מושגי מסודר שנע בין הספרות היהודית מחד ובין השקפות שמקורן מחוץ לבית המדרש מאידך. כך התעצב מכלול רעיוני וערכי שהונחל באופנים שונים לציבור הרחב.

בבתי מדרש אלו אפשר היה גם להיתקל בביקורת מרומזת ואף זלזול בשיעורים "מחזקים" (הסוג הראשון). הביקורת והזלזול נגעו למה שנראה כמחסור בהשקפת עולם סדורה – פלפולים, 'ווארטים', סיפורים, אנקדוטות, מקורות תלושים ואף בדיחות, במקום עמקנות יסודית והתבססות על ספרי המחשבה הגדולים.

ברם בשנים האחרונות ניתן לראות כי חלקים רבים בציונות הדתית זולגים – הן בבתי המדרש והן באוכלוסייה הבוגרת – אל טיפוס הלומד והמלמד מן הסוג הראשון. כנסים, ספרים ועלונים מתמקדים בחוויה, בכריזמה, ב"חיזוק". ידוענים עוברים היישר מתחום המדיה אל עלוני השבת, ו"מטעינים" את הציבור באנרגיה של עבודת ה'. מה שהיה שייך בעבר לפריפריה (תרתית משמע), קבע את מקומו בזרם המרכזי.

ד.

קיימת בציונות הדתית גם עלייה מספרית מתמדת בטיפוס של לומדי ומלמדי אמונה מן הסוג השלישי. באופן מפתיע, הביקורת שמשמיעים ה"מייחדים" (הסוג השלישי) כלפי שיעורי אמונה "בונים" (הסוג השני) מזכירה את הביקורת של אלו האחרונים כלפי השיעורים ה"מחזקים" (הסוג הראשון) – שימוש סלקטיבי במקורות, הסתמכות על כריזמה, ניתוק מכוון מעולם המחשבה הכללי, מחסור בחשיבה ביקורתית או יצירתית ועוד. לדידם של הטיפוסים מן הסוג השלישי, שיעור אמונה "בונה", ממש בדומה לשיעור "מחזק", מניח כדבר המובן מאליו שיש דרך אחת ויחידה לעבוד את ה' – דרך העולה ממכלול הספרות היהודית, מן התנ"ך והמשנה ועד לדורות האחרונים – וכל הכלים כשרים להציג אותה. כך ניתן להיכנס למספר שיעורים אמונה "בונים" באמצעם, ולא להצליח להבחין אם מדובר בשיעור בספר ישעיה, הקדמות הרמב"ם למשנה או "נפש החיים"; העמדה המשודרת היא אותה עמדה, השפה אותה שפה. ביקורת נוספת המושמעת על שיעורי אמונה "בונים" מכיוונם של ה"מייחדים" נוגעת לכוח השכנוע המופעל בהם. גם כאן, קיים דמיון רב ל"אנרגיה" המועברת בשיעור "מחזק". אלא שבשיעור "בונה" הפעלת הכוח אינה גלויה, ולרוב גם אינה מכוונת לחיזוק שמירת התורה והמצוות באופן כללי, אלא ל"גיוס" לדרך מסוימת בעבודת ה'.

ה.

מאידך, הביקורת הנשמעת תדיר מן הטיפוסים ה"בונים" (הסוג השני) כלפי הטיפוסים ה"מייחדים" (הסוג השלישי) היא על קרירות והתרחקות בעבודת ה', לעיתים עד רפיון בנאמנות להלכה. טענתם היא שלא ניתן להציג דרכים שונות בעבודת ה' מבלי למוטט את הוודאות הבסיסית בעיקרי האמונה, וממילא את מסירות הנפש והלהט הדרושים לקיום המצוות. בכדי ללמד אמונה יש ראשית כל להאמין בכל לב במה שנלמד, לחיות לאורו. שיעור המציג דרכים שונות או מנהל שיחה פתוחה אודות רעיונות וספרי יסוד – גם אם הוא מארח ומציג אותם באור חיובי – אינו מסוגל לשכנע את השומעים ולהוביל אותם לאמץ רעיונות וספרים

אלו אל חיקם. כפי שנאמר לעיל, פעמים רבות נוצרת השוואה בין מלמדי האמונה ה"מייחדים" ובין הרצאה אקדמית או סיור במוזיאון: אלו אין מטרתם לשכנע. יתרה מכך: לדידם של ה"בונים", מלמדי אמונה מן הטיפוס השלישי אכן משדרים אמונה עמוקה וודאית, אך לא בתורה ובמצוות אלא בעקרונות הפלורליזם והשיח. בתחום זה הם אכן מתלהבים ומלהיבים.

ניתן לראות כי גם בטיעון זה נשמרת אותה פרופורציה בין הטיפוסים. טענתם הוותיקה של מלמדי אמונה "מחזקים" (הסוג הראשון) כלפי שיעורי אמונה "בונים" (הסוג השני) הייתה שהם מטפיזיים ו'פילוסופיים' מדי. הציבור אינו זקוק לדיונים ברומו של עולם אודות עיקרי האמונה, אותם הם כבר יודעים, אלא לחיזוק המוטיבציה היומיומית ללכת לאורם. לדידם, הגורם המעכב את לימוד התורה וקיום המצוות הוא יצר, יהא זה עצלות, תאוה או גאווה, והדיונים הארוכים והעמוקים הם רק תירוץ נוסף והתחמקות מלעסוק בו ('עצת היצר').

יתרה מכך. לדידם של טיפוסים מן הסוג הראשון, שיעורי אמונה מן הסוג השני – בפרט בציבור הדתי-לאומי – העמידו סולם ערכים נוסף לצד לימוד תורה וקיום מצוות. במקום לחזק את העיקרים האחרונים הללו, המוכרים זה-מכבר, הכניסו שיעורי האמונה עיקרים נוספים: החל באהבת הציונות וכלה בהכשר החילונית. כופר שאינו מקיים תורה ומצוות יכול היה להיחשב לפתע "אדם איכותי", בשל ערכים ורעיונות אחרים שהוא מקדם. השיעור דן לא רק בקיום המצוות, אלא גם באדם המקיים אותם והאופן שבו הן מתקיימות. בשיעורי אמונה מסוג זה, על פי ה"מחזקים", מתקיימת כל העת קרבה מסוכנת לרעיונות מתחום "מצווה הבאה בעבירה".

גם טענה זו חוזרת באופן פרופורציונלי בשלב הבא, קרי: כשם שהיא נשמעת מהטיפוס הראשון כלפי הטיפוס השני, כך גם מהשני כלפי השלישי. ניתן שם עודף משקל, כך אומרים ה"בונים", ליצירת לומד יצירתי, עצמאי, מקורי – על חשבון התורה והמצוות. אך נניח כעת לפרופורציות.

1.

המטפורות מתחום המסע הן בעוכרו של לומד האמונה מן הסוג השלישי. לא מומלץ להיות אדם מחפש בתקופה בה הולך וגדל מספרם של הטיפוסים שהם "נודדי-עד", שאינם מסוגלים "להתמקם" ולו באופן חלקי. מסיבות שונות ולעיתים משונות, יותר ויותר אנשים אינם מוצאים בית, אינם רוצים להתחייב. מדובר בתופעה חוצה תחומים ומגזרים: מבחירת מקצוע ועד בחירת בת זוג, מסוג כיסוי הראש ועד סוג הקהילה. תעשיית ההיי-טק הפכה מתחום מקצועי – לנורמה של יחס כלפי החיים בכללם: תזוזה והצבה מחדש מפרויקט לפרויקט,

מתפקיד לתפקיד, ממפעל למפעל. חוסר המנוחה והנחת אינו מבשר בהכרח על התקדמות; לעיתים קרובות מדובר בטרגדיה.

כך קורה גם ב"מסעות" בתחום האמונה. אנשים מוכנים להתוודע לדרכי אמונה שונות כתיירים, אך אינם נשאים להכות שורש באף לא אחת מהן. פעמים שהם "באוור", בין נמל תעופה אחד למשנהו, פעמים רבות אחרות הם חוזרים מהמסע אל הנורמות הנוחות של הבורגנות הדתית – גם אם לא יודו בכך. הפרדוקס בעמדה "מסעית" שכזו גלוי לעין – בעולם שבו כולם תיירים, אין לאן לנסוע. אין "מקומיים" שאותם ניתן לבקר. יתרה מכך – כאשר אין דרך מסוימת של אמונה ועבודת ה' שבה אוחזים, לא ניתן למדוד התקדמות, לא ניתן גם לייצר התקדמות. מאידך, הטיפוסים מן הסוג השלישי מלינים תדיר על מתכונת הלחץ, המתח ואף ההפחדה בהם נערכים שיעורים מן הסוג הראשון והשני, התובעים את ההתחייבות: האווירה היא כי הכול סביב קורס – ההלכה, המשפחה, הלאום, הדת, הסולידריות, הנפש. למטפורות הרגילות מתווספות תדיר מטפורות מן התחום הצבאי: יש צורך בגיוס, מדובר ב"שעת חירום", זו מלחמת-הישרדות. התורה, המצוות, האישה, הילדים, הזמן הפנוי – על כולם לעמוד לרשות המשימה, והמשימה רק הולכת וגוברת, הולכת וגדלה, ולעולם לא נגמרת. אל משנת הרצ"ה קוק מצורפים דו"חות על "הקרן החדשה", אל משנת הרב סולובייצ'יק ליאו שטראוס ו"דלדולה של הרוח באמריקה". המרחב הפוליטי מנקב תדיר את כתלי בית המדרש. על כולם מרחפות אזהרותיהם של בעלי המוסר, מושגי "דעת תורה" ומוסד הסמכות של "גדולי הדור". כל שיחה ושיעור הופכים לדיבור כולל בשם התורה, "דבר ה'".

אווירה שכזו מצמיחה אנשים דרוכים וחדשניים, אלימים מבחינה מנטלית. לעיתים אף נדמה כי לא הציבור הדתי-לאומי הוא שנחלץ לעזרתה של "שעת החירום", אלא ש"שעת החירום" נחלצת לעזרתו של הציבור הדתי-לאומי. לא ניתן בצורה זו להקשיב, לחפש, להשתהות – או במילים אחרות: לצאת למסע.

ז.

ומה בדבר האמת?

באופן מפתיע, שאלת האמת מגיעה בדיונים אודות לימוד האמונה בשלב מאוחר, אם בכלל. איזו אמת יש לבקש בשיעורי אמונה? כיצד יש לבקש אותה? טיפוסים מן הסוג השלישי אוחזים בשאלות נוקבות, הנוגעות לאמת שבאמונה – מהם המקורות עליהם נסמכת שיטה אמונית תקפה? האמנם כל גדולי ישראל לאורך הדורות חשבו פחות או יותר באופן זהה, עד שההבדלים ביניהם הם שאלה של מינונים וניואנסים? האם קיום תורה ומצוות, ובסגנון מסוים, הוא סולם הערכים

וקנה המידה הבלעדי בחיי היהודי המאמין? לדידם, כל מקור וכל תקופה הוא סוג אחר של קיום יהודי, פנינה ייחודית, ארץ חדשה, יסוד מובחן ב"טבלה המחזורית". מן העבר השני ניצבים הטיפוסים מן הסוג הראשון. לדידם, לאורך כל הדורות פעלו מגידים, מטיפים, דרשנים, מוכיחים ואדמו"רים, ומטרתם הייתה אחת: להעניק לקהלם "חיזוק". לא היה מדובר במטפיזיקה סבוכה, גם לא בקריאה למסעות חיפוש עצמי. הנוסחה הייתה פשוטה יחסית: החיים מושכים את האדם למטה, השיעור ימשוך את האדם למעלה. זו האמת, זהו חומר הגלם הפשוט ממנו מורכבים החיים.

ובתוכם, גם במקרה זה, הטיפוסים מן הסוג השני. לדידם, במושגי האמונה השונים שהתעצבו לאורך הדורות ניתן להגיע אל סלע תשתית, לאתר מרכז מוצק. ההבדלים לדידם הם שאלה של סגנון, ובמקרים אחרים, תולדה של שכחת העיקר מפאת חולשת המחשבה שיצרה הגלות. ויתור על המרכז המוצק, על הניסיון לחלץ אותו ממכלול המקורות ועל הרצון להיבנות ממנו, הוא – חד וחלק – ויתור על האמונה כולה.

ח.

וויכוחים מסוג זה נוטים להימשך ולהימשך. קשה, ואולי גם בלתי אפשרי, להגיע בהם להכרעה. ברם ניתן להציע אבחון ולהשיא עצה. האבחון הוא שטיפוסים אלו נוטים להתכנס בנפרד, איש איש אל בית מדרשו ואל שיעוריו. בצורה זו, תלמידיו של כל בית מדרש מקבלים תדיר שיעורי אמונה מסוג מסוים, גם אם הם זקוקים – במינון כזה או אחר – לסוגים נוספים. נוסף על כך, ככל שהולכת וגוברת ההתכנסות, הולכות גם העמדות ומתחדדות ואף מקצינות בהתאמה. כך נוכל לגלות שטיפוסים "בונים" אינם חשים כל צורך ב"חיזוק", וטיפוסים "מייחדים" אינם חשים כל צורך ב"בנייה". ברם, כזכור, מדובר בהפשטות בלבד. בפועל, אנשים הם מורכבים. כל סוג של שיעור אמונה דומה להפעלת שריר אחר בגוף: אדם המפעיל כל חייו שריר אחד בלבד יהיה ללא ספק אדם ייחודי, אך חוסנו הכללי יהיה נמוך.

העצה פשוטה ומתבקשת. כדאי לגוון את שיעורי האמונה, בציבור הרחב ובבתי המדרש, כך שיעניקו מענה לסוגים שונים של לומדים ולכוחות שונים אצל כל לומד ולומד. לשם כך יש צורך בגיוון הרבנים המלמדים, שכן שיעור אמונה טוב הוא שיעור שבו הרב חי את אמונתו בכל לב, "מתוודה" עליה. קשה יהיה למלמד מטיפוס אחד למלא את תפקידו של מלמד מטיפוס אחר.

בגיוון שכזה יש תמיד הודאה במקצת לטיפוס מן הסוג השלישי – ברגע שעוסקים ב"מגוון", קשה יותר "לחזק" ו"לבנות", ומקבלים מיניה וביה את אחת מהנחות

היסוד המרכזיות של ה"התייחדות". ברם בתי המדרש ה"מחזקים" וה"בונים" ירוויחו מכך ששורותיהם תתרחבנה לעבר צעירים מוכשרים ומקוריים המרגישים כעת ריחוק מאופי הלימוד ה"מחזק" וה"בונה", ובתי המדרש האחרים ירוויחו "מייחדים" שאינם עסוקים בתעייה אינסופית, אלא עומדים על בסיס איתן. אם מרחיבים את שורות המלמדים והלומדים, אפשר לשקול גם התרחבות אל אותם טיפוסים נוספים שכלל לא נידונו במאמר (וכמעט שאינם מיוצגים בשיבות) – דוגמת האינטלקטואל או החוקר. ייתכן וגם סיור במוזיאון או הרצאה אקדמית לא יישמעו בהכרח כמילות גנאי. יש לזכור כי מדובר במינון מסוים מתוך מכלול, וכי לימוד כולל גם דברים שאינם נותנים את אותותיהם בטווח המיידי. לימוד שכזה נועד להרחבת הדעת, להגמשת המחשבה, לפיתוח הדמיון, לעידוד היצירה וכיוצא באלו. "עבודת ה' ברוחב דעת" שונה מעבודת ה' שברגש או באידאולוגיה, ויש להרחיב עליה את הדיבור במקום אחר. ברם היכולת התורנית לתת מענה לרעיונות חדשים ולמצבים חדשים תלויה בין השאר בטיפוח אליטה אינטלקטואלית שכזו, שהיא רבנית בעצמה או עומדת בקשר הדוק עם רבנים.

ט.

מהתחקות קצרה זו אחר הטיפוסים השונים של לומדי האמונה וציפיותיהם אפשר להפיק לקח נוסף. אדם הניגש ללמד אמונה – ויהא זה רב קהילה, ר"מ בשיבה או מדריך בתנועת נוער – יכול להניח שלפניו יושבים אנשים מסוגים שונים. הם אמנם באו כדי לשמוע אותו (בהנחה שהמסגרת לא כפתה אותו עליהם), אך ייתכן מאוד שאחדים מהם זקוקים למנת "חיזוק" שאינה באמתחתו, אחדים ל"בניין" של השקפת עולם, ואחרים בכלל להכוונה לדרך אחרת בעבודת ה'. הדבר ניכר פעמים רבות בשאלותיהם, במידת התעניינותם ואף בהבעות פניהם. היכרות קרובה שלו עם מלמדי אמונה אחרים, מסוגים שונים, עשויה לתת בידיו כלים וכתובות על מנת להדריך את היושבים לפניו בצורה מדויקת יותר. בהקשר זה, מלמד השיעור – בפרט כזה שיש לו אחריות על הקהל היושב לפניו – מתפקד גם כ"רופא משפחה". כתובת ראשונה לכל פנייה, המטפל בחלק ניכר מן הפונים והשאלות, אך גם יודע היכן נמצא אותו מומחה המסוגל להעניק טיפול ספציפי.

י.

במאמר זה לא צוינו מקורות, ברם הוא נכתב מכוחו וברוחו של הראי"ה קוק. הראי"ה לא חדל מלתבוע את העיסוק בלימוד האמונה, לענפיו וסגנונותיו

השונים, וראה בו ורק בו מזור לתחלואי הדורות האחרונים, ונתיב עיקרי להופעת 'צלם אלוהים' באדם.

ראוי, אם כן, לסיים במילותיו שלו (עקבי הצאן, עמ' קמג):

אין לשער כמה גדולה היא החובה עכשיו על גדולי תלמידי־חכמים,
וכל מי שיש לו כשרון ונטייה לדברים רוחניים ונשגבים,
לקבע עיקר הלמוד והעיון במרומי החכמה האלהית,
שהיא כוללת האגדה בכללה,
כאשר צווחו על זה מעולם אנשי הסגולה שבכל הדורות,
מבעלי העיון בקבלה,
חסידות,
פילוסופיה,
מחקר,
מוסר,

לצדדיהם השונים והמסתעפים.

כל הניגודים שנפגשו במחנות הללו,
ומכולם על המתייחדים בדברים מעשיים לבד,
לא באו כי־אם מאותה הנטייה הקיצונית שנולדה בכל מפלגה לחשוב,
שהעולם איננו צריך לקיומו כי אם לה לבדה.
ורק יחידי יחידים הסתגלו יפה אל ההשקפה הרחבה והאמיתית,
שלא די שהעולם כולו אי אפשר לו לעמוד כי אם על ידי ההתרחבות הגדולה,
של כל סעיפי הדעה וההרגשה,
אלא שגם חלק אחד אי־אפשר שיהיה מובן כל צרכו,
כי־אם על־ידי שיתוף כל הצדדים השונים והנראים רחוקים ממנו,
ורק בזה יוכן כיסא לממלכת הדעות,
'גדולה דעה שנתנה בין שתי אותיות.